

УДК 39.477

DOI: 10.30840/2413-7065.1(74).2020.197954

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ ПОБУТУВАННЯ ТА ХУДОЖНЬОГО ОФОРМЛЕННЯ КУСТАРНИХ ВИРОБІВ ЗІ ШКИРИ ТА ХУТРА В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

(НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ КИЇВЩИНИ)

Оксана СЕМЕНОВА

orcid.org/0000-0003-4848-3235

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. Стаття написана на основі матеріалів фондкових колекцій музейних установ Київщини. Залучено польові дослідження автора, здійснені у 2015–2020 рр. Розглянуто етнокультурні традиції побутування та художнього оформлення виробів зі шкури та хутра в Київській губернії у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Під впливом історичних, соціальних та культурних чинників виробу зі шкури та хутра як компоненти народного українського вбрання зазнали трансформацій. Розвиток легкої промисловості та вплив міської моди призвели до витіснення традиційних видів верхнього хутряного одягу, чоловічих головних уборів та взуття новими, більш уніфікованими формами фабричного виробництва. Зникнення автентичного вбрання як об'єкта культурної спадщини українців призводить до руйнування національного надбання нашого народу. Народний одяг українців є невідновним ресурсом. Тому одним із завдань істориків, етнологів, українознавців має бути не лише наукове вивчення, але й популяризація та пропагування суспільної охорони пам'яток автентичного одягу українців.

Здійснено дослідження предметів зі шкури та хутра, що зберігаються у фондкових колекціях музейних установ Київщини, котрі знаходяться в межах адміністративно-територіального устрою Київської губернії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

З'ясовано, що у частині музеїв такі вироби відсутні зовсім або представлені поодинокими екземплярами. Зазначено, що зразки виробів зі шкури та хутра, що зберігаються у фондкових колекціях музейних установ Київщини, хоч і є нечисленними, проте гідно репрезентують різноманіття матеріалів та форм верхнього хутряного одягу, чоловічих головних уборів, шкряного взуття. Розглянуто їх художньо-конструктивні прийоми, характеристики крою та декорування, шляхи збереження та популяризації.

Ключові слова: шкряний кустарний промисел; шевські вироби; вироби кушнірського промислу; декорування; музейні установи; популяризація.

ETHNOCULTURAL TRADITIONS OF WEARING AND DECORATING HANDICRAFT SHEEPSKIN AND LEATHER GOODS IN THE LATE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH-CENTURY KYIV PROVINCE

(BASED ON REPOSITORY COLLECTIONS OF KYIV REGION MUSEUMS)

Oksana SEMENOVA

Candidate of Historical Sciences, research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. The article is based on the materials of the repository collections of Kyiv region museums and author's field researches conducted during 2015–2020. The ethnocultural traditions

of wearing and decorating handicraft sheepskin and leather goods in the late 19th – first half of the 20th century Kyiv Province are examined. Under the impact of some historical, social and cultural factors, the sheepskin and leather goods as the components of traditional Ukrainian costume have been transformed. Due to development of light industry and impact of urban fashion, the traditional forms of footwear, sheepskin outerwear and men's headwear have been displaced by the new types of manufactured products. Disappearance of authentic clothing as an object of Ukrainian culture may cause the destruction of national heritage of our people. Ukrainian folk costume is an irreparable resource. Thus, the aim of historians, ethnologists, and Ukrainian studies researchers is both to study and promote public protection of components of the authentic Ukrainian costume.

The author discovers sheepskin and leather goods from the repository collections of Kyiv region museums, which are located within the administrative structure of the late 19th – first half 20th century Kyiv Province. It is found that there is a lack of sheepskin and leather objects at some museums. The research demonstrates that the leather footwear and sheepskin clothing from the museum collections of Kyiv region are not numerous; however, they show the diversity of forms and materials of footwear, outerwear and men's headwear. The author examines their artistic and functional peculiarities, character features of their cut and decoration, and the ways of their preservation and popularization as well.

Key words: *tanning handicraft industry; shoemaking goods; sheepskin goods; decoration; museums; popularization.*

Кустарне шкіряне взуття і хутрянний одяг є результатом як практичної, так і духовної діяльності ремісників. Збереження традиційних підходів до його виготовлення ними вміло поєднувалося з етнокультурними особливостями окремо взятого регіону. Шкірообробні промисли посідали важливе місце у системі домашнього господарювання Київської губернії, оскільки забезпечували населення виробами зі шкіри та хутра, які склали традиційний комплекс вбрання цього регіону (кожухи, смушеві шапки, шкіряне взуття), а також слугували у господарстві (шкіряні елементи упряжі). Окрім практичного значення, кушнірські та шевські вироби виступали соціальними маркерами, підкреслюючи або виділяючи майнове становище людини, її соціальний статус, а також виконували важливі оберегову та обрядову функції. Хутрянний одяг та шкіряне взуття Київської губернії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. поєднували в собі не тільки загальноукраїнські риси, але й вирізнялися регіональною та локальною

специфікою. Перебування в межах двох етнографічних регіонів – Полісся та Середньої Наддніпрянщини – обумовило локальні відмінності компонентів народної культури Київщини, що виявляються насамперед у своєрідних культурно-побутових особливостях, наприклад, у побутуванні характерного для Київського Полісся шкіряного плетеного взуття.

Вироби зі шкіри та хутра, як і інші компоненти українського костюма, зазнавали розвитку та трансформацій під впливом історичних, соціальних та культурних чинників. Упродовж першої половини XX ст. зміни у традиційному одязі українців були зумовлені нестачею сировинних матеріалів, стрімким розвитком легкої промисловості та впливом міста на устрій селянського життя, внаслідок чого народні види одягу витіснялися новими, більш уніфікованими формами верхнього одягу та взуття. Поширення заводських форм виробництва та державна політика щодо народних ремесел та промислів спричинили

поступовий занепад традицій кустарного шевства та кожухарства. Зокрема, чоловічі головні убори фабричного виробництва масово поширилися на початку ХХ ст., витіснивши кустарні смушеві шапки. У першій половині ХХ ст. виходять з ужитку білі тулуб'ясті кожухи, натомість з'являються більш сучасні «курткові кожухи», «кожухи піджаком» [20, с. 158], які згодом теж були витіснені новими формами зимового одягу фабричного виробництва (ватянка, куфайка, лейбик, полупальтик) [17, с. 78–102]. Попит на вироби шевського промислу (чоботи, черевики) тривав найдовше: внаслідок дефіциту шкіряної сировини державна промисловість не задовольняла потреб населення у взутті. Впровадження виробництва взуття із заміників (кирзи) або гуми, однотипність та уніфікованість його видів сприяли тимчасовому поверненню майстрів до домашнього виробництва у післявоєнний період, однак вже у 50–60-х роках ХХ ст., коли у продажу з'явилася достатня кількість фабричного взуття, заняття кустарним шевством поступово згортається.

Із припиненням функціонування кустарної промисловості кушнірські та шевські вироби як компоненти народного одягу майже повністю виходять з масового вжитку. Підкреслимо, що народний одяг українців є невідновним ресурсом. Зникнення автентичного вбрання як об'єкта матеріальної культури українців призводить до руйнування національної спадщини нашого народу. Тому одним із завдань істориків, етнологів, українознавців має бути не лише наукове вивчення, але й популяризація пам'яток автентичного одягу українців. Нами було здійснено дослідження

предметів зі шкіри та хутра, що зберігаються у фондівих колекціях музейних установ Київщини, котрі знаходяться в межах адміністративно-територіального устрою Київської губернії. У ХІХ – на початку ХХ ст. до складу Київської губернії входили такі повіти: Київський, Бердичівський, Радомишльський, Липовецький, Васильківський, Канівський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський. Межі сучасної Київської області не охоплюють території тогочасних Бердичівського, Радомишльського, Липовецького, Звенигородського, Черкаського та Чигиринського повітів, однак нині до її складу входить Переяславщина, котра до 1921 р. належала до Полтавської губернії. Фондові збірки музеїв Київщини містять зразки шкіряних та хутряних виробів Звенигородського, Черкаського, Переяславського повітів, які ми також залучили до дослідження. Загалом нами було обстежено музейні заклади регіонів, що частково охоплюють територію сучасної Київської області: Васильківського, Сквирського, Таращанського, Уманського, Бориспільського, Боярського, Обухівського, Фастівського, Броварського, Богуславського, Білоцерківського районів, а також фонди та експозиції Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара», музейного комплексу «Двір чинбаря» та Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного історичного музею України, фольклорно-етнографічної навчально-методичної лабораторії історичного факультету Київського національного університету

імені Тараса Шевченка, приватної мережевої ©Етнографічної колекції «Кровець» (м. Київ). Ця публікація висвітлює результати проведеного дослідження, сфокусованого на аналізі наявності, стану, особливостей побутування та художнього оформлення виробів зі шкіри та хутра в музейних установах Київщини, з метою наукового вивчення та популяризації знань про автентичний одяг досліджуваного регіону, пропагування традиційної народної ремісничої культури та необхідності збереження і суспільної охорони пам'яток матеріальної культури українців.

Аналіз наукової літератури показав, що на сьогодні маємо недостатньо наукових публікацій, у яких висвітлено асортимент хутряного одягу та шкіряного взуття, котрий зберігається у фондових колекціях музеїв Київщини. Зокрема, можемо вирізнити дослідження М. Бондаренко, яка здійснила характеристики чоловічого та жіночого верхнього хутрового одягу, смушевих шапок, взуття, представленого в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. [2; 4], а також Т. Грудевич [10], яка на основі матеріалів фондової колекції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини розглянула виробу шевського промислу, які побутували на Переяславщині. Для порівняння можемо зазначити, що публікації про шкіряні та хутряні вироби, які містяться у фондових колекціях музеїв інших регіонів України, значно переважають у кількісних показниках: праці В. Сушко [25], В. Буличової [6; 7] (Харківщина), Л. Чайковської [26], О. Гофман [9] (західні області України), Є. Косаківської [14] (Вінниччина), Н. Радченко [22]

(Луганщина), Н. Зозулі [13] (Поділля) та ін. Отже, недостатня наукова розробка окресленої проблематики й зумовила актуальність нашої розвідки.

У ході дослідницької роботи під час фотофіксації шкіряних та хутряних виробів ми зіткнулися з тим, що вони представлені в музеях Київщини у невеликій кількості та обмеженому асортименті, а в деяких регіональних музеях відсутні повністю, наприклад, у Боярському краєзнавчому музеї, Музеї історії Богуславщини, Таращанському історико-краєзнавчому музеї, Обухівському районному історико-краєзнавчому музеї, Фастівському державному краєзнавчому музеї, Броварському краєзнавчому музеї. Ще однією проблемою став обмежений доступ до цих виробів у зв'язку з їх незадовільним станом. Попри це нами віднайдено та зафіксовано шляхом фотозйомки вироби шкіряного промислу (понад 50 світлин), які дають можливість унаочнити відомості про етнокультурні традиції їх побутування, композиційного та художнього оформлення, а також чинбарський та шевський інструментарій (понад 30 світлин).

Поодинокі, але не менш цінні експонати містяться у фольклорно-етнографічній навчально-методичній лабораторії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Васильківському історико-краєзнавчому музеї, Сквирському народному краєзнавчому музеї, історико-краєзнавчому музеї Васильківського академічного ліцею «Успіх». Найбільша кількість виробів зі шкіри та хутра представлена у музейному комплексі «Двір чинбаря» та Музеї народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника

«Переяслав», НЦНК «Музей Івана Гончара», Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, Національному історичному музеї України, Білоцерківському краєзнавчому музеї, Бориспільському державному історичному музеї, фондах приватної мережевої ©Етнографічної колекції «Кровець».

Для написання статті нами використані матеріали польових досліджень, зібрані автором упродовж 2015–2020 рр., а також відомості, почерпнуті з наукових публікацій [2–5].

Розглядаючи детальніше традиції побутування та художнього оформлення хутрянного одягу та шкіряного взуття в Київській губернії наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст., варто зазначити, що на цій території носили чоловічі прямоспинні «тулуб'ясті» кожухи, а також кожухи з відрізною спинкою, жіночі кожушанки. Кольори кожухів – переважно білий та коричневий. Білі (нагольні) кожухи шили з вибілених овечих шкір; для надання шкірі коричневого кольору її фарбували у концентрованому розчині дубової або вільхової кори. Високі манжети, поли, комір кожухів обшивалися сірим або чорним смушком. Окрім тулуб'ястих, поширеними були й приталені кожухи із завуженою спинкою, нижня частина яких зшивалася з чотирьох клиноподібних частин та призбирувалася. Довжина таких кожухів сягала середини гомілки, а інколи й до колін. Приталені кожухи мали переважно стоячий комір; у них коміри, манжети, кишені та поли оброблялися смушком, гудзики та петлі виготовляли зі шкіри [19, с. 62].

За формою та кроєм чоловічі та жіночі кожухи майже не відрізнялися; часто у бідних сім'ях і чоловіки, і жінки носили

один і той же кожух. Різниця між ними полягала перш за все у формі коміра (чоловічий кожух мав низький стоячий комір, а жіночий – великий круглий комір «вилугу» [19, с. 62]), а також в оздобленні (жіночі кожухи були більш орнаментовані). Бідніше населення Київської губернії носило нагольні кожухи, заможніші покривали їх фабричною тканиною: крашеїною, нанкою або чорним сукном [12, с. 143; 21, с. 111–112]. Зазвичай кожухи підперізували вовняним поясом синього, зеленого, жовтого кольорів, а бідніші селяни – відрізком грубого полотна. Містечка Бориспіль та Богуслав славилися підрізними орнаментованими кожухами. В них орнамент розміщувався, окрім пілок та рукавів, на галії та уздовж вшитих по боках клинців. Також широко використовувалась вишивка гладдю по пілках, спинці та коміру. Відрізнялися багатством декору тулуб'ясті кожухи білого кольору в центральних повітах Київської губернії (Васильківський, Таращанський, Канівський, Сквирський): на правій полі у нижньому куті знаходився великий квіткоподібний візерунок («наріжник», «квітка» [19, с. 161]) з виплетених ниток – «кіски», декоративні нашивки прикрашали поділ і низ рукавів [21, с. 93]. На Київщині майже до 30-х років ХХ ст. були майстри, які оздоблювали жіночі кожухи аплікаціями. Для цього з картону виготовляли трафарет орнаменту, гострим ножом обводили трафарет, накладений на кольорову шкіру (сап'ян). Вірізані орнаменти наклеювали на біле тло кожуха й прошивали по контуру. Комір, рукава та манжети оздоблювали по краю тоненькими смужками з сірої та чорної вовни, а також аплікативними смугами, кольоровим шнуром [16, с. 12].

У фондовій колекції НЦНК «Музей Івана Гончара» хутрянний одяг, що побутував на території Київської губернії, представлено кількома зразками: кожух білий, оздоблений різнокольоровою тасьмою по низу рукавів, вздовж правої поли та по подолу, а також аплікацією з сап'яну у вигляді стилізованого листа та квіток (Переяслав-Хмельницький район Київської області)¹; білий кожух, оздоблений чорним та сірим хутром, аплікацією на наріжнику, різнокольоровим «в'юнчиком» (Городищенський район Черкаської області); коричневий кожух, оторочений сірим смушком та оздоблений аплікацією із темно-коричневої шкіри у вигляді стилізованого узору (м. Звенигородка Черкаської області). Також у фондовій колекції зберігається білий жіночий весільний кожух, вишитий різнокольоровими вовняними нитками та квітками з смт Котельва Полтавської області.

У фондовій збірці Національного музею українського народного декоративного мистецтва зберігається білий кожух, оздоблений різнокольоровою тасьмою по пілках, внизу рукавів та уздовж подолу (Кагарлицький район Київської області).

Колекція верхнього хутрянного одягу Білоцерківського краєзнавчого музею представлена жіночими кожухами Черкаського повіту Київської губернії. Їх унікальність полягає перш за все в оригінальності художнього оформлення. Серед наявних кожухів два – білі прямоспинні; один із них (інв. № Е – 740) орнаментований на рукавах, по низу та по правій полі смужками з коричневої

¹ Назви адміністративно-територіальних одиниць, а також назви досліджуваних виробів подано відповідно до їх запису в обліковій документації музейних установ.

та чорної шкіри, а також хвилястими різнокольоровими стрічками, у правому нижньому куті декорований аплікацією у вигляді стилізованого листа з коричневої та чорної шкіри та трьома рядами стрічки; колір та манжети рукавів обкладені вовняною смужкою; на плечах – декорация у вигляді кольорової шнурівки. Другий кожух (інв. № Е – 772) оздоблений чорною вовною по коміру, спереду вздовж лінії підрізу та по кишенях; на рукавах, кишенях та полі прикрашений ромбиками з чорної шкіри та синьою шнурівкою; застібається кожух на повітряні шкіряні петлі. Багатство оздоблення кожухів дає можливість зробити припущення, що вони є весільними або святковими. У колекції музею є також коричневий кожух з м. Гайворон Кіровоградської області.

Цінний експонат зберігається в історико-краєзнавчому музеї Васильківського академічного ліцею «Успіх» (м. Васильків Київської області). Це кожух світло-коричневого кольору, прямо-спинний, застібається на шкіряний гудзик та шкіряну повітряну петлю; комір, рукава та кишені обшиті сірою вовною. Місце пошиття та побутування – Черняхівський район Житомирської області. На жаль, внаслідок неправильного зберігання кожух знаходиться у незадовільному стані та потребує реставрування. Він не належить до території досліджуваного регіону, однак на його прикладі ми можемо порівняти особливості крою та декорування кожухів Київщини та Житомирщини, залучивши також відомості, отримані від керівника музею Н. Романенко: «Мій прадід, Каленюк Григорій Степанович, проживав у селі Головіне Черняхівського району Житомирської області і займався пошиттям кожухів.

Цього він навчився від свого батька, який теж був кожухарем. Однак батько прадіда шив кожухи вручну, а прадід – машинкою «Зінгер». Раз у місяць прадід їздив у Житомир на торговицю, де купував вичинені шкіри. Потім їх фарбував залежно від вподобань замовників: бідніші селяни замовляли кожухи світло-коричневого (рудого) кольору (для них шкіри прадід фарбував у цибулинні), заможніші – чорного кольору (шкіри фарбувалися у бузині та корі дуба). Найбільше замовляли рудих кожухів; вони були простого крою, без оздоблень. На комірi кожухів прадід ставив клеймо, яке ідентифікувало виробника та слугувало знаком якості, оскільки прадідові кожухи цінувалися за високу якість та доступну ціну. Тому замовлень було багато...»¹.

Жіночий хутрянний одяг кінця XIX – початку XX ст. в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» представлений трьома одиницями. Унікальним експонатом є дівочий довгий кожух прямоспинного покрою (інв. № Т – 4007) з Черкаського повіту Київської губернії. Кожух пошитий з шести овечих шкір, розширений донизу великими клинами. Передня пола по краю і в кутку оздоблена сірим смушком та сап'яном, на якому нашиті смужки: зелена, синя, червона. Композицію орнаменту доповнює аплікація з сап'яну у вигляді стилізованого листя. Манжет оздоблений чорним смушком, а по краю – сірим, зверху прикрашений смужками сап'яну

¹ Польові матеріали записані у 2019 р. автором від мешканки м. Василькова Романенко Н. Ю., 1976 р. н. (Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–3. Спр. 1498).

і «тасьмою». Шви плеча і бокового клина під рукавом вишиті смужкою рожевого і зеленого гарусу. Чорний великий виложистий комір обрамлений сірим смушком. Інший тип крою демонструє кожух (інв. № 3588) білого кольору, пошитий з чотирьох овечих шкір, з відрізною спинкою до зборів, двома кишенями по боках. Комір стоячий, обкладений з обох боків сірим смушком. Верхня та нижня поли оздоблені декоративною нашивкою «в'юнчиком» і сап'яном, по краю – сірим смушком. Лінія талії прикрашена аплікацією з кольорової шкіри сап'яну у вигляді ромбів. Манжет рукава обкладений смушком, «тасьмою» у три ряди та аплікацією з сап'яну. Нижній кут правої поли оздоблений сап'яном, хвилястою «тасьмою» у два ряди та гарусовою китицею. Застібається на грудях гапליками. Місце побутування – с. Григорівка Переяславського повіту Полтавської губернії.

В експозиції музею також представлено жіночу кожуханку (інв. № 3585), виготовлену в с. Григорівка Переяслав-Хмельницького району у 20-х роках XX ст. Комір, манжети, права пола і низ оздоблені смушком і різнокольоровою тасьмою. На лінії талії нашита хвиляста смужка зеленої тасьми та коричневі шкіряні ромбики, від яких угору по спинці відходять хвилясті смужки тасьми червоного, зеленого кольорів, що між собою чергуються. Верхня та нижня поли прикрашені різнокольоровою тасьмою. Нижній кут правої поли оздоблений «в'юнчиком» у три ряди та гарусовою китицею. Застібається на два гудзики продовгуватої форми [2, с. 24–25].

Чоловічі кожухи представлені в експозиції музею двома зразками: кожух з с. Циблі (інв. № Т – 116) та кожух з с. Гланишів (інв. № Т – 3432)

Переяслав-Хмельницького району Київської області. Вони жовтогарячого кольору, з відрізною спинкою по лінії талії, до зборів, з двома прорізними кишнями по боках. Передня пола кожухів від вирізу коміра до лінії талії оздоблена смугами чорного смушку, вистрочкою (з с. Циблі) та ромбами (з с. Гланишів). Кожух Т – 116 застібається на металеві гапlickи, а кожух Т – 3432 – на гудзики продовгуватої форми [2, с. 25–26].

Унікальною є колекція кожухів, що зберігається у Бориспільському державному історичному музеї. Це два жіночих кожухи, один із них (інв. № Р 155) обшитий чорною фабричною тканиною, має низький стоячий комір, вздовж якого, а також внизу рукавів та подолу обкладений сірим смушком. Кожух приталений, ззаду розширений донизу трьома клинами. Зліва на грудях міститься декоративна нашивка з сірого смушку, до якої

прикріплені дві металічні петлі (фото 1, 2). Другий кожух (інв. № Р 154) також обшитий чорним фабричним сукном; по краю низького стоячого коміра, на манжетах та вздовж подолу облямований смужкою чорної вовни. Кожух приталеного крою, поширений нижче стану вісьмома клинами (вусами). Перехід між спинкою та клинами оздоблений вісьмома металевими фабричними гудзиками.

Цінним експонатом у колекції музею є приталений чоловічий кожух коричневого кольору, з завуженою спинкою, відрізний у стану, розширений донизу (інв. № Р 153). Нижня частина кожуха призбирується густими складками. Кожух має дві поздовжні декоративні смужки на грудях з чорної вовни, якою також облямовані комір, краї кишень, манжети рукавів та поділ. Застібається кожух за допомогою чотирьох металічних петель.

Фото 1, 2. Кожух жіночий, обшитий чорною тканиною, оздоблений сірим каракулем (початок ХХ ст., с. Лебедин Бориспільського району Київської області). Бориспільський державний історичний музей. Фото О. Семенової, 2020 р.

Смушеві шапки були загальнопоширеним чоловічим головним убором на всій території Київської губернії. Тут переважали шапки двох видів крою: невисокі, циліндричні («круглі»), а також високі, конічної форми («стовбоваті», «стовбаті»). Селяни Васильківського та Київського повітів носили високі напівсферичні шапки з чорної або сірої овчини, у Канівському повіті – конічні шапки – «елом» («емурлук») [18, с. 132–133]. У Київській губернії побутували також смушкові шапки чорного кольору з червоною, синьою або зеленою верхівкою [12, с. 143]. Були поширені й високі смушеві шапки із заокругленим дном – «йолом», «йоломка», «йолом'яник» та гостроверхі смушеві шапки – «зінківка» [17, с. 132]. Нами встановлено, що музейні колекції Київщини містять дуже обмежений асортимент смушевих шапок. Так, у фондовій колекції НЦНК «Музей Івана Гончара» зберігаються п'ять одиниць чоловічих смушевих шапок сірого та чорного кольорів на сатиновій підкладці. Два зразки смушевих шапок знаходяться у музейній колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [5, с. 75].

Традиційно шкіряний промисел забезпечував населення взуттям, яке поділялося на два види: стягнуте та зшите. До шкіряного стягнутого взуття належали постолі, котрі збереглися майже до початку ХХ ст. У північних повітах Київської губернії побутували постолі, які плели на зразок личаків із смужок сиром'ятної шкіри та за допомогою довгих шлейок фіксували на нозі. Постолі носили поверх полотняних чи сукняних онуч; у холодну пору року в них підкладали жмут соломи. У ході дослідницької роботи нами віднайдено два зразки

шкіряних плетених постолів: один екземпляр (постоли дорослі) зберігається в експозиції Васильківського історико-краєзнавчого музею; другий (постоли дитячі) – у колекції фольклорно-етнографічної навчально-методичної лабораторії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (фото 3).

Фото 3. Постолі дитячі (Київщина). Фольклорно-етнографічна навчально-методична лабораторія історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фото О. Семенової, 2016 р.

Чоботи до широкого вжитку ввійшли наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст., головним чином серед заможної частини населення. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. побутували чоботи витяжні (виворітні) та кроєні. Витяжні чоботи були двох видів: у першого – халявки та переди суцільні, виготовлені з одного шматка шкіри; у другого – переди виготовлялися окремо та зшивалися з халявкою і задником, вирізаними як одна деталь. Кроєні чоботи склалися з передів і халявок, котрі кроїлися разом із задниками, та підшви. Чоботи, що шили для сільського та міського населення, відрізнялися не лише якістю шкіри, але й за зовнішніми формами. Зокрема, простий сільський чобіт був просторим, з високими та широкими халявками, мав овальний носок, одну

підощву, напівкруглі, широкі та невисокі каблуки, підбиті залізними цвяхами (іноді цвяхи заміняли підковами). Шили такі чоботи з волов'ячої або конячої шкіри (шкапини). Зазвичай чоботи взували на босу ногу. Зимові чоботи були більші за розміром, оскільки в них для тепла вкладали пучок соломи («устілки»), ноги обмотували онучами.

Більш заможні селяни носили рантові чоботи з юхти чи сап'яну. Вони відрізнялися тим, що мали подвійну підощву, усічені носки, орнаментально вистрочені закаблуки. Підбори на таких чоботях робили вищі, охайніші, підбивали в основному підковами. Рантові чоботи шили на колодці; вони мали вишуканий вигляд, були пригнаними по нозі. Існував такий підвид рантових чобіт, як шпилькові чоботи: вони мали підбиті дерев'яними (або залізними) штифтами (шпильками) підощви та підбори [11, с. 200]. Невелика група кустарів шила взуття («чистий сапог») для заможних верств населення з дорогих сортів шкір: хромю, плато, шевро, гамбургю.

Чоловічі чоботи в Київській губернії мали високі халявки та підбиті залізними скобами підбори [12, с. 142–143]. Жіночі чоботи мали більш вузькі халявки та майже завжди прикрашалися на каблуках намальованими стрічками та смужками. У святкові дні жінки та дівчата вдягали чоботи, що виготовлялися з кольорового сап'яну, зокрема жовтого та червоного кольорів [18, с. 136, 156]; жовті чоботи були широко розповсюджені у Васильківському, Канівському, Сквирському повітах Київської губернії. Червоні сап'янци у святкові дні також взували парубки, наприклад, у с. Ходосівка Київського повіту [24, с. 112]. До кінця XIX ст. кольорові чоботи майже вийшли

з ужитку. Найдовше проіснували двоколірні чоботи – «чорнобривці». Окрім чобіт, побутували червоні та чорні черевики [21, с. 112], венгерки – черевики на гудзиках [23, с. 192]. Черевики також виготовляли контрастних кольорів, верхи халявок фігурно вирізували [15, с. 89, 105]. Вплив міської культури та моди призвів до зміни асортименту виробів шевців: скоротилося виготовлення чобіт, а черевиків та туфель – збільшилося. Зокрема, на початку XX ст. в українських селах поширилися жіночі черевики на шнурівці та резинці, напівчобітки, а також чоловічі штиблети [27, с. 214].

У ході дослідження фондів збірок музейних закладів нами виявлено виробу шевців різних регіонів Середньої Наддніпрянщини: Київщини, Чернігівщини, Полтавщини. Так, у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються жіночі двоколірні чоботи з чорними передами та червоними халявками («чорнобривці») (інв. № Т – 7696 (1), с. Жовніне Черкаської області, кінець XIX ст.); жіночі чорні черевики на шнурівці (інв. № Т – XI – 5985, м. Переяслав-Хмельницький Київської області, 30-ті роки XX ст.); прості чоловічі чоботи, виготовлені з дешевої грубої шкіри в експозиції музею «Двір безземельника» (с. В'юнище Переяславського повіту Полтавської губернії, кінець XIX ст.), чоловічі чоботи з експозиції музею «Поштова станція «Переяслав». Також у колекції представлено жіночі святкові чоботи та черевики з Полтавської області (інв. №№ Т – 3655, Т – 6808).

Колекційне зібрання шкіряного взуття НЦНК «Музей Івана Гончара» містить зразки чоловічого, жіночого та дитячого взуття: жіночі чорні черевики на

шнурівці (інв. № КТН – 2143/1–2, кінець XIX ст., Київщина), черевики «сап'янці» жіночі шкіряні на шнурівці та високих набірних підборах (КН – 7012/1, перша половина XX ст., Черкаська область), черевики жіночі (інв. № КНТ – 2329/2, початок XX ст., Чигиринський район Черкаської області), черевики жіночі кооперативного виробництва (приблизно кінець XIX – перша половина XX ст., м. Київ), чобітки дитячі (інв. № НДФ – 392, 40-ві роки XX ст., Таращанський район Київської області). У колекції також представлено взуття Чернігівщини, Вінниччини, Полтавщини: чоботи коричневі (інв. № 19214, м. Козелець), дитячі черевики (інв. № КН 19214/1, м. Борзна), жіночі черевики (інв. № КН – 12176/1-2, Вінницька область), чоботи жіночі чорні з підківками (інв. № КТН – 2408/1-2, Полтавщина).

У фондах Національного музею історії України шкіряне взуття Київщини представлено двома парами чорних жіночих черевиків на шнурівках: інв. № Шк – 131, початок XX ст., та інв. № Шк – 303, 20-ті роки XX ст., а також чорними жіночими черевиками, що застібаються на гудзики (інв. № ШК – 156, початок XX ст.). Окрім них, у колекції музею зберігаються червоні жіночі черевики на шнурівці (інв. № Шк – 337, початок XX ст., Чернігівщина), жовті жіночі черевики на шнурівці (інв. № Шк – 191, початок XX ст., Середня Наддніпрянина).

Серед шкіряного взуття у колекції фонду Національного музею українського народного декоративного мистецтва зберігаються чоботи жіночі «сап'янці» з чорними передками та темно-червоними халявками (інв. № Д-4720, початок XX ст., Черкаська область), чоботи жіночі

чорні (інв. № Д 4719, 30-ті роки XX ст., Черкаська область), а також чорні жіночі чоботи на шнурівці (інв. № Д 4834, кінець XIX ст., Лохвицький район Полтавської області).

Приватна мережева ©Етнографічна колекція «Кровець» презентує жіноче та чоловіче взуття Черкаського повіту Київської губернії, зокрема, чоботи чоловічі (інв. № KYD 1981, початок XX ст., Городищенський район Черкаської області), чоботи-чорнобривці жіночі з темно-коричневими передками та яскраво-червоними халявками (інв. № KYD 1983, початок XX ст., Чорнобаївський район Черкаської області).

У Білоцерківському краєзнавчому музеї зберігаються святкові чорні жіночі черевики на шнурівці, з підбитими гвіздочками середньої висоти підборами та вистроченим носком і п'яткою (інв. № Е – 1299, 10-ті роки XX ст., м. Біла Церква).

Шкіряне взуття у колекції Бориспільського державного історичного музею представлено жіночими чорними чобітками на шнурівці (інв. № БМ № 6129), що мали середньої висоти каблуки, підбиті металевими гвіздочками, вистрочені носки, всередині – кольорову підкладку. Також в експозиції музею знаходяться жіночі сценічні чоботи червоного кольору з прямими халявками, високими каблуками, обтягнутими шкірою та підбитими гвіздочками (інв. № БМ № 161). Ці чоботи були вироблені 1924 р. у шевській майстерні на замовлення для Бориспільського театру «Березіль». Чоловіче взуття представлено парою простих селянських чобіт чорного кольору, з високими халявами, широкими передками, низькими широкими каблуками (інв. № Р 656).

Унікальним є зразок жіночого взуття, що зберігається у колекції Сквирського народного краєзнавчого музею: виготовлені на замовлення святкові червоні жіночі черевики (м. Сквир, 1949 р. Фото 4). Вони вирізняються вишуканим виглядом, багатством декору і свідчать про неабияку майстерність ремісника. Зокрема, черевики мають фігурно вирізані халявки, обшротені вздовж краю двома швами, між якими вибиті декоративні отвори. В середині є шкіряна підкладка білого кольору. Черевики оздоблені аплікаційними смугами – шкіряними шнурівками, фігурно пристроченими з обох боків халявок та на передках. Каблуки високі, обшиті червоною шкірою. Підшва тонка, зверху на ній вздовж передків та над каблуками пришита контрастна (червона та біла) декоративна шкіряна шнурівка. Спереду по центру черевиків від верху до носкової частини та упоперек передків вниз до середини підшви пришитий декоративний шкіряний шнур білого кольору. Застібаються черевики за допомогою накладних декоративних металевих пластин-пряжок з петлями та прикріплених короткими ланцюжками білих циліндричних втулок. Ці черевики є яскравим свідченням того, що заможна частина населення Київщини, не вдовольняючись однотипним та уніфікованим взуттям фабричного виробництва, зверталася до шевців для індивідуального пошиття взуття за власними уподобаннями.

Як бачимо, у фондівих колекціях музеїв Київщини представлено переважно жіноче святкове взуття. Це пояснюється перш за все бережливим ставленням до нього: нерідко (особливо у негоду), йдучи в гості або до церкви, жінки несли чоботи в руках та взували їх уже на місці [1, с. 152].

*Фото 4. Черевики жіночі, 1949 р.
(м. Сквир Київської області).
Сквирський народний краєзнавчий музей.
Фото О. Семенової, 2020 р.*

Підсумовуючи, маємо констатувати високу динаміку зникнення автентичних шкіряних та хутряних виробів. Вражаючим є той факт, що у музейних закладах містечок, котрі ще століття тому були центрами шевського та кушнірського промислів (наприклад, м. Васильків, Богуслав, Сквир), ці вироби або відсутні, або представлені в дуже обмеженій кількості. Крім того, у досліджених музейних колекціях повністю відсутні експонати, які представляють вироби рукавичного (овчинні рукавиці) та лимарського (кінська зброя) промислу. Тому одним з найдієвіших шляхів збереження автентичного хутряного одягу та шкіряного взуття є надання їм статусу пам'ятки історії та культури, тобто об'єкта охорони, що включає в себе облік (виявлення, ідентифікацію, наукове вивчення, класифікацію, державну реєстрацію),

консервацію, музеєфікацію, належне утримання та реставрування у відповідних спеціалізованих установах [28, с. 153]. Втім збереження автентичного одягу потребує не лише наукового підходу. Велике значення має людський фактор, індивідуальна ініціатива. Яскравим прикладом цього є краєзнавчий музей, відкритий у Васильківському академічному ліцеї «Успіх» з ініціативи його директора М. Гайдучак, а нині очолюваний Н. Романенко, яка до колекції експонатів музею додала особисту сімейну реліквію – кожух кустарного вироблення. В цьому контексті також варто згадати приватних колекціонерів народного одягу, які власними зусиллями врятували від зникнення значну кількість зразків автентичного одягу. Наприклад, власники приватної мережевої ©Етнографічної колекції «Кровець» (м. Київ), окрім збереження та реставрації експонатів, проводять широку популяризаційну роботу, оцифровуючи експонати та викладаючи їх для загального доступу у мережу Інтернет. «Кровець» є першим приватним зібранням, яке презентує багатство та розмаїття української культури усій світовій спільноті, приєднавшись до міжнародної музейної мережі Europeana та впровадивши англійську версію сайту. Ще одним способом популяризації автентичного українського одягу є лекторій «3 історії традиційного костюма», що проводиться у НЦНК «Музей Івана Гончара», в рамках якого 16 березня 2019 р. відбулася лекція старшого наукового співробітника музею Олександри Сторчай «Взуття та інші вироби з шкіри» [7]. Отже, проблема збереження, наукового вивчення та популяризації автентичного хутряного одягу та шкіряного взуття постає важливою частиною

науково-дослідної та просвітницької діяльності музейних закладів.

Насамкінець зазначимо, що зразки виробів зі шкіри та хутра, що зберігаються у фондових колекціях музеїв Київщини, хоч і є нечисленними, проте гідно репрезентують етнокультурні традиції їх побутування та художнього оформлення, різноманіття матеріалів і форм верхнього хутряного одягу, чоловічих головних уборів, шкіряного взуття. Ці надзвичайно цінні та унікальні експонати відзначаються багатством декорування та розмаїтістю локальних варіантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина. *Вестник ИРГО*. 1855. Т. I. С. 129–155.
2. Бондаренко М. Верхній жіночий одяг в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. *Pereyaslavica: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Збірник наукових статей. Вип. 2 (4). 2008. С. 228–233.
3. Бондаренко М. Верхній жіночий одяг мешканців придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища (на матеріалах фондової колекції НІЄЗ «Переяслав»). *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 12–14 лютого 2016 р., м. Переяслав-Хмельницький. С. 16–22.
4. Бондаренко М. Верхній хутровий одяг в експозиції Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX століття. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Збірник наукових статей. Вип. 6 (8). 2012. С. 24–28.
5. Бондаренко М. Чоловічий народний одяг мешканців придніпровських сіл, затоплених водами Канівського водосховища (на матеріалах фондової колекції Національного

- історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині*. Науковий збірник. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27–28 квітня 2017 р., м. Луцьк. 2017. С. 72–76.
6. Буличова В. Музейні предмети з тканин та шкіри у колекції Харківського історичного музею та їх використання в експозиційній та виставковій роботі. *Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства*: матеріали наукової конференції «XVIII Сумцовські читання» (Харків, 18 квітня 2012 р.). URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2012/article.html?n=42>
7. Буличова В. Народне взуття в етнографічній збірці ХІМ. VII Сумцовські читання: *Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини*. До 100-річчя відкриття Салтівської культури (Харків, 12 квітня 2001). URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2001/article.html?n=694>
8. Взуття та інші вироби зі шкіри. Музей Івана Гончара. Олександра Сторчай. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wLzEjf3FMSY>
9. Гофман О. Традиційний одяг Гусятинщини з колекції музею. URL: <http://prostir.museum.ua/post/28701>
10. Грудевич Т. В. Двір чинбаря у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: до історії музеєфікації та створення експозиції. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 448–453.
11. Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Типография Ф. Иерсона, 1865. 686 с.: с прилож.
12. Жилище и одежда киевских крестьян. *Киевские губернские ведомости*. 1855. № 21. С. 142–143.
13. Зозуля Н. Народний одяг населення Поділля кінця ХІХ – початку ХХ ст. з фондової колекції Національного музею народної архітектури та побуту України. *Іван Франко у творенні української національної ідентичності*: збірник наукових праць, м. Київ / голов. ред.: О. О. Рафальський, П. М. Чернега. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. С. 303–316.
14. Косаківська Є. Народний одяг в колекціях вінницьких музеїв. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11178.html>
15. Косміна О. Традиційне вбрання українців. Київ: Балтія-Друк, 2008. Т. 1: Лісостеп; Степ. 2008. 160 с.: іл.
16. Косміна О. Ю. Українське традиційне жіноче вбрання Київщини. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Київ: Хрещатик, 1994. 15 с.
17. Матейко К. І. Український народний одяг. *Етнографічний словник*. Київ: Наукова думка, 1996. 195 с.
18. Матейко К. І. Український народний одяг. Київ: Наукова думка, 1977. 223 с.
19. Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. Київ: Наукова думка, 1987. 247 с.
20. Николаева Т. Український костюм: надія на ренесанс. Київ: Дніпро, 2005. 320 с.: іл.
21. Николаева Т. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 173 с.
22. Радченко Н. Колекція народного костюма Луганського обласного краєзнавчого музею як джерело вивчення культури регіону. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/2/13.pdf>
23. Сапожный, сыромятно-шорный и кожевенный промысел. Кустарная промышленность в Киевской губернии: итоги анкетного и местного обследования, проведенного Киевской Губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. Киев: Типо-литография наследника К. Круглянского, 1912. С. 177–200.
24. Село Ходосовка. *Киевские губернские ведомости*. 1855. № 17. С. 109–113.
25. Сушко В. Взуття в українській традиційній культурі. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 4. С. 48–55.
26. Чайковська Л. Художні вироби зі шкіри у фондовій збірці Музею етнографії

та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 1–2. С. 184–205.

27. Чижикова Л. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной бытовой культуры. Москва: Наука, 1988. 256 с.

28. Щибря В. В. Народний одяг Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XXI століття: локальні особливості, розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2017. 189 с.

REFERENCES

1. AFANASEV-CHUZHBINSKIY, F. (1855). Life of Little Russians. *Vestnik IRGO* (Bulletin of Imperial Russian Geographic Society), Vol. 1, pp. 129–155. [in Rus.]
2. BONDARENKO, M. (2008). The Late 19th – Early 20th-Cent. Women's Outerwear in Exposition of the Middle Over Dnipro Museum of Folk Costume. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka "Pereiaslav"* (Pereiaslavica: Collected Works of the "Pereiaslav" National Historical and Ethnographic Reserve), Vol. 2 (4), pp. 228–233. [in Ukr.]
3. BONDARENKO, M. (2016). Women's Outerwear Used by the Inhabitants of Villages Flooded by the Kaniv Reservoir from the Collection of "Pereiaslav" National Historical and Ethnographic Reserve. In: *Humanitarnyi prostir nauky: dosvid ta perspektyvy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 12–14 liutoho 2016 r.* (Humanitarian Space of Science: Proceedings of the International Research and Training Online Conference. February 2016). *Pereiaslav-Khmelnyskyi*, pp. 16–22. [in Ukr.]
4. BONDARENKO, M. (2012). The Late 19th – Early 20th-Cent. Fur Outerwear in Exposition of the Middle Over Dnipro Museum of Folk Costume. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoriko-etnografichnoho zapovidnyka "Pereiaslav"* (Pereiaslavica: Collected Works of the "Pereiaslav" National Historical and Ethnographic Reserve), Vol. 6 (8), pp. 24–28. [in Ukr.]
5. BONDARENKO, M. (2017). Men's Folk Clothing of Inhabitants of Villages Flooded by the Kaniv Reservoir from the Collection of "Pereiaslav" National Historical and Ethnographic Reserve. In: *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Etnografichne muzeinytstvo v Ukraini i na Volyni. Materialy Piatoi Volynskoi naukovo-etnografichnoi konferentsii, 27–28 kvitnia 2017 r.* (Past and Present Volynia and Polissia. Ethnographic Museum Studies in Ukraine and Volynia. Proceedings of the 5th Volynian Academic Ethnographic Conference. April 2017). Lutsk, pp. 72–76. [in Ukr.]
6. BULYCHOVA, V. (2012). Museum Fabric and Leather Items from the Collection of Kharkiv Historical Museum and Their Use for Expository Work. In: *Musei yak sotsiokulturnyi instytut v umovakh informatsiinoho suspilstva: materialy naukovoї konferentsii "XVIII Sumtsovski chytannia", 18 kvitnia 2012 r.* (Museum as a Sociocultural Institution in the Context of Information Society: Proceedings of the Scientific Conference "The 18th Sumtsov Readings". April 2012). [online] Kharkiv. Available at: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2012/article.html?n=42> [in Ukr.]
7. BULYCHOVA, V. (2001). Folk Footwear from the Ethnographic Collection of Kharkiv Historical Museum. In: *VII Sumtsovski chytannia: Istoriia ta arkheolohiia Slobozhanshchyny v museiakh Kharkivshchyny, 12 kvitnia 2001 r.* (The 7th Sumtsov Readings: History and Archaeology of Slobozhanshchyna in Kharkiv Museums. April 2001). [online] Kharkiv. Available at: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2001/article.html?n=694> [in Ukr.]
8. *Footwear and Other Leather Items. Ivan Honchar Museum. Oleksandra Storchai.* [online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=wLzEjf3FMSY> [in Ukr.]
9. HOFMAN, O. *Traditional Clothing of Husiatyn Region from a Museum Collection.* [online] Available at: <http://prostir.museum.ua/post/28701> [in Ukr.]

10. HRUDEVYCH, T. (2019). The Tanner's Homestead at the Middle Over Dnipro Museum of Folk Architecture and Life: Museumification and Creation of the Exposition. *Sivershchyna v istorii Ukrainy* (Siveria in Ukrainian History), Vol. 12, pp. 448–453. [in Ukr.]
11. DOMONTOVYCH, M. (1865). *Materials for Geography and Statistics of Russia, Collected by the General Staff Officers. Chernigov Province*. St. Petersburg, 686 p. [in Rus.]
12. Dwelling and Garments of Kyiv Peasants (1855). *Kievskiy gubernskiy vedomosti*, (21), pp. 142–143. [in Rus.]
13. ZOZULIA, N. (2016). Folk Costume of the Late 19th – Early 20th-Cent. Podillia from the Repository Collection of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. In: *Ivan Franko u tvorenni ukrainskoi natsionalnoi identychnosti: zbirnyk naukovykh prats* (Ivan Franko in Creation of Ukrainian National Identity: Collected Scientific Works). Nizhyn: PP Lysenko M. M., pp. 303–316. [in Ukr.]
14. KOSAKIVSKA, Ye. *Folk Costumes from Museum Collections of Vinnytsia Region*. [online] Available at: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11178.html> [in Ukr.]
15. KOSMINA, O. (2008). *Forest Steppe*. Steppe, Vol 1 of *The Traditional Ukrainian Folk Costume*. Kyiv: Baltiia-Druk, 160 p. [in Ukr.]
16. KOSMINA, O. (1994). *Traditional Ukrainian Women's Costume of Kyiv Region. The Late 19th – Early 20th Century*. Kyiv: Khreshchatyk, 15 p. [in Ukr.]
17. MATEIKO, K. (1996). Ukrainian Folk Costume. In: *Ethnographic Dictionary*. Kyiv: Naukova dumka, 195 p. [in Ukr.]
18. MATEIKO, K. (1977). *Ukrainian Folk Costume*. Kyiv: Naukova dumka, 223 p. [in Ukr.]
19. NIKOLAYEVA, T. (1987). *Ukrainian Folk Costume. The Middle Over Dnieper Land*. Kyiv: Naukova dumka, 247 p. [in Rus.]
20. NIKOLAIEVA, T. (2005). *Ukrainian Costume: Hope for Renaissance*. Kyiv: Dnipro, 320 p. [in Ukr.]
21. NIKOLAIEVA, T. (1996). *History of the Ukrainian Costume*. Kyiv: Lybid, 173 p. [in Ukr.]
22. RADCHENKO, N. *The Collection of Folk Costumes in Luhansk Regional Studies Museum as a Source of Regional Cultural Studies*. [online] Available at: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/2/13.pdf> [in Ukr.]
23. Shoemaking, Raw-Hide, and Tanning Industries. *Handicraft Industries in Kiev Province: Results of the Survey and Local Studies Conducted by Kiev Provincial Administration by Order of the Provincial Zemstvo Assembly* (1912). Kyiv: Tipo-Litografiya Naslednika K. Kruglyanskogo, pp. 177–200. [in Rus.]
24. The Village of Khodosivka (1855). *Kievskiy gubernskiy vedomosti*, (17), pp. 109–113. [in Rus.]
25. SUSHKO, V. (2019). Footwear in Ukrainian Traditional Culture. *Narodna tvorchi ta etnologii* (Folk Art and Ethnology), (4), pp. 48–55. [in Ukr.]
26. CHAIKOVSKA, L. (2008). Leather Artworks from the Repository Collection of the Museum of Ethnography and Art Handicrafts at NASU Institute of Folk Studies. *Narodoznavchi zoshyty* (Folk Studies Notes), (1–2), pp. 184–205. [in Ukr.]
27. CHIZHIKOVA, L. *The Russian-Ukrainian Borderlands: History and Traditional Culture*. Moscow: Nauka, 256 p. [in Rus.]
28. SHCHYBRIA, V. (2017). *Folk Costume of the Late 19th – Early 20th-Cent. Middle Over Dnipro Land: Local Features, Development* [A thesis for Candidate of Sciences degree in History. Speciality 07.00.05: Ethnology]. Kyiv: M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology, 189 p. [in Ukr.]